

## חטאי אבות בתורתם של בנים

### מבוא

במאמר זה נראה כי לעתים התורה מבקרת באופן סמוי, בחלק ההלכתי שלה, מעשים שעשו גדולי האומה. בכך מוסרת התורה מסר ברור: מה שעשו אותם גדולים היה מעשה מתאים בסיטואציה מסוימת, או לא היה מתאים כלל. ועל כל פנים, אין הקורא יכול ליטול מהם דוגמה וללכת אחריהם בעיניים עצומות, אלא עליו לפעול על פי הדרך המותווית במצווה המדוברת.

דברים אלה מנוגדים להנחה המקובלת, שתפקידו של החלק הסיפורי במקרא, ובעיקר סיפורי אבות האומה, הוא להורות לנו כיצד עלינו לנהוג באורחות חיינו, בבחינת 'כזה ראה וקדש'. עלינו לזכור כי החלק שבו הקב"ה מצוונו לדורות בתור אומה הנו דווקא החלק ההלכתי שבמקרא. ייתכן, שלא כל מה שעשו אבותינו מתאים להיות הנהגה כללית לזרעם אחריהם.

להלן נבחן כמה פרשיות הלכתיות על פי הרעיון שהוצע.

### פרשת בן אהובה ובן שנואה

פי תהיין. לאיש שתי נשים האחת אהובה והאחת שנואה וילדו לו בנים האהובה והשנואה והיה הבן הבכור לשנואה. והיה ביום הנחילו את בניו את אשר יהיה לו לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור. כי את הבכור בן השנואה יפיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו כי הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה (דברים כ"א, טו-יז).

הדין הנלמד מפסוקים אלו הוא שאב אינו יכול לבכר בן פשוט על פני בן בכור לעניין ירושה. להצגת הדין הזה מאריכה התורה בדבריה, ומתארת מקרה של שתי אימהות שרגשותיו של האב שונה כלפי כל אחת מהן. לכאורה אין הפירוט הזה הכרחי, שהרי דין הבכורה ואיסור העדפת הצעיר נוהגים גם בבנים מאם אחת. נראה שלשאלה זו חש מדרש תנחומא על-אתר, המקשר פרשה זו לקודמתה - פרשת אשת יפת תואר - ואומר שאם נשא אשת יפת תואר סופו לשנוא אותה; ובדרך דומה הולך גם ראב"ע בפירושו. אולם נראה שאין בקישור זה שעל דרך הדרש כדי להסביר מדוע כתבה

התורה כך מלכתחילה. מבחינה הלכתית אין הבדל בין אישה אחת לשתיים, וגם מבחינה מעשית ("דיבר הכתוב בהווה") המקרה של שתי נשים אינו המקרה הרווח של העדפת בן מסוים. וכי אין אב יכול להעדיף בן בגלל מעשיו שלו? "מעשיך יקרבוד ומעשיך ירחוקך"!

ניתן ליישב עניין קשה זה על פי היסוד שפתחנו בו, שהחלק ההלכתי של התורה מתייחס ומבקר לפעמים מעשיהם של גדולי האומה שאין דעת התורה נוחה מהם. שהרי פרשת האהובה והשנואה מעוררת בנו אסוציאציות לגבי קורותיו של יעקב אבינו. 'שנואה' זו לאה - "כי שמע ה' כי שנואה אנכי" (בראשית כ"ט, לג). 'אהובה' זו רחל - "ויאהב גם את רחל מלאה" (שם, ל). 'הבכור בן השנואה' הוא ראובן שממנו נלקחה הבכורה - "כי הוא הבכור ובחללו יצועי אביו נתנה בכרתו לבני יוסף בן ישראל" (דה"א ה', א). את החלק העודף מן הירושה, חלק ה"פי שנים" המיועד לבכור, נותן יעקב דווקא ליוסף, בן האהובה: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך" (בראשית מ"ח, כב).<sup>1</sup>

כמה ביטויים מקבילים קושרים את ספר בראשית לפרשה הלכתית זו שבספר דברים. אך הבולט שבכולם הוא - "כי הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה", שיעקב ייחס בפירוש לראובן - "ראובן בכרי אתה פחי וראשית אונני" (בראשית מ"ט, ג). ייתכן גם שהמונח "יכיר" לגבי הבכור, מרמז לכך שיעקב הכיר דווקא ביוסף כבכורו - "ויכירה ויאמר כתנת בני" (שם ל"ז, לא), וייתכן אף שיש פה רמז לכך שכל ההכרה ביוסף כבכור - הכרה שבלטה במיוחד בנתינת הכותונת - היא שגרמה ל"טרף טרף יוסף" (שם).

התורה מבקרת ואף מענישה את יעקב על כך שביכר את יוסף על פני אחיו: "ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו אתו". אין כוונתי לומר בהכרח שיעקב חטא במעשהו. ראשית, מבחינה הלכתית, לא היה יעקב מחויב כלל לדיני התורה.<sup>2</sup> שנית, מבחינה מוסרית, ייתכן כי המעשה שעשה היה מעשה נכון ומרתייע, שבא להעניש את ראובן. כך אף משמע מהפסוק בדברי הימים: "ובחללו יצועי אביו נתנה בכרתו לבני יוסף" (דה"א ה', א). הדבר נבע ממעשיו הרעים של ראובן, ולא דווקא מאהבת יוסף.<sup>3</sup> כמו כן ניתן לראות בספר בראשית שמבחינה מנהיגותית ראובן אינו הבכור הראוי, ואין לו השפעה גדולה על האחים. הדברים באים לידי ביטוי במעשה מכירת יוסף ובתיאור מאבק האחים עם יוסף כמשנה למלך מצרים, שבהם דווקא יהודה עומד בראש האחים ומנהיגם, ולא הבכור הביולוגי - ראובן. מי

1. עיין רש"י שם, מן המילים "ד"א שכם אחד" ורמב"ן שם, ד"ה ואני.

2. עיין רמב"ם, הלכות מלכים פ"ט ה"א.

3. עיין דברי רבן שמעון בן גמליאל, בבא בתרא פ"ח מ"ה, הטוען שאם הבנים אינם נוהגים כשורה - זכור האב לטוב אם כתב נכסיו לאחרים.

כמו יעקב נכוה מכך שהבכורה ניתנה באופן שרירותי על פי הגיל, ולא על פי ההתאמה האישית!

אולם, דווקא בגלל שיקולים הגיוניים אלו חוששת התורה שאנשים יטלו דוגמה מיעקב, ומבהירה באופן שאינו משתמע לשני פנים שאסור לעשות כך. הרי אפילו אצל יעקב גרמו הדברים לקלקול. בכוונה תחילה רומזת התורה בממד ההלכתי לסיפור יעקב - כדי למתוח ביקורת סמויה על מעשיו, ובמטרה להדגיש את ההלכה כפי שהיא.<sup>4</sup>

ניתן למצוא תופעה זו בכמה פרשיות נוספות בספר דברים.

### מצוות ביטחון בשעת מלחמה

פִּי תֵצֵא לְמִלְחָמָה עַל אֲרֵבֶךָ וְרֵאִיתָ סוֹס וְרֵכֶב עִם רֵב מִמֶּךָ לֹא תִירָא מֵהֶם כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ הַמַּעֲלֶךְ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם (דברים כ', א).

נראה שיש בפסוק אריכות יתר בתיאור כוחו ומצבו של האויב. גם המילים "המעלך מארץ מצרים" נראות מיותרות, שהרי אם רוצה התורה להביא דוגמה היסטורית לכך שהקב"ה עוזרנו בשעת יציאה למלחמה, מתאים יותר להזכיר את הניצחון על סיחון ועוג, שעמם נלחמו ישראל מלחמת פנים אל פנים. גם מבחינה כרונולוגית קרוב הדבר יותר לדור הכניסה לארץ.

ייתכן שהתורה רוצה להזכיר לנו מצב מלחמתי קשה שכבר חוו ישראל: בשעת היציאה ממצרים, לאחר כל הנסים הגדולים שנעשו לישראל, הקשה פרעה את לבבו, והחליט לרדוף אחרי בני ישראל ולהחזירם מצרימה: "וירדפו מצרים אחריהם ושיגו אותם חנים על הים כל סוס רכב פרעה ופרשיו וחיל" (שמות י"ד, ט). בני ישראל היוצאים עומדים מול "סוס ורכב עם רב ממך". ותגובת העם "ויראו מאד ויצעקו" (שם, י) מבטאת פחד גדול - פניקה!

תגובתו של העם אינה רצויה בעיני התורה, ולכן מצווה כאן הכוהן לחזק את העם בדבריו: "אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם" (דברים כ', ג), ציווי זה מקביל לציווי של משה דאז: "אל תיראו התיצבו וראו את ישועת ה'" (שמות י"ד, יג).

לכאורה נכשל עם ישראל בניסיון שהקב"ה העמידו בו, ולא הפגין אמונה. אף על פי כן לא בא עמם הקב"ה בטרוניה על מעשה זה, מכיוון שהיה זה עם של עבדים, מפוחד וחסר עצמאות. ואולם ארבעים שנה אחר כך, בדברים המופנים לדור הבנים

4. ספורנו, בפירושו לדברים כ"א, טז, מצביע על הקשר בין הפרשה ובין מעשה יעקב, אך מסביר מדוע פעל יעקב כשורה.

שעבר את ארבעים שנות המדבר ועומד להיכנס לארץ, ניתן לרמוז על התנהגות אבותיהם וללמד את הדרך הנכונה.

## מצוות בל תאחר

כִּי תֵדַר נְדָר לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תֵאָחֵר לְשִׁלְמוֹ כִּי דָרַשׁ יִדְרָשְׁנוּ ה' אֱלֹהֶיךָ מֵעַמְּךָ וְהָיָה בְךָ חֵטָא (דברים כ"ג, כב).

יש לתת את הדעת לכפילות הלשון "תדר נדר" ולביטוי "ה' אלהיך" המופיע כאן פעמיים. כמו כן הביטוי "והיה בך חטא" מיותר כאן, שהרי בכל עת שאדם עובר עברה יש בו חטא (נראה שיש לעמת את הפסוק הזה עם הפסוק הבא: אדם שנודר ואינו מקיים יש בו חטא, ולעומת זאת "וכי תחדל לנדור - לא יהיה בך חטא"). נוכל להבחין בפרשה זו בביטויים המזכירים את נדרו של יעקב:

וַיֵּדֶר יַעֲקֹב נְדָר לֵאמֹר אִם יִהְיֶה אֱלֹהִים עִמָּדִי וְשָׁמְרֵנִי בַדֶּרֶךְ הַזֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל וְגִגְד לְלָבֵשׁ. וְשָׁבְתִי בְשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה ה' לִי לֵאלֹהִים. וְהָאֲבֹן הַזֶּאת אֲשֶׁר שָׁמַתִּי מִצְבָּה יִהְיֶה בֵּית אֱלֹהִים... (בראשית כ"ח, כ-כב).

יעקב אמנם עומד בסוף בדיבורו. אך הוא מודה בעצמו "עם לבן גרתי וְאָחֵר עַד עַתָּה" (שם ל"ב, ה), ביטוי המזכיר את הלשון "לא תאחר". גם בארץ ישראל מתעכב יעקב בשילום נדרו, עד שהקב"ה נגלה אליו ומזרזו: "קום עלה בית אל ושב שם ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברחך מפני עשו אחיך" (שם ל"ה, א).

דברי הקב"ה באים להזכיר ליעקב את הנדר שנדר בימי הצער והמצוקה שלו - וזאת בעת שהוא יושב בשלם עיר שכם. אמנם ניתן להסביר שיעקב עדיין חשש לנסוע דרומה ולהתקרב לכיוון הר שעיר, והעדיף להישאר בריחוק מקום מעשו. אך מדברי הקב"ה משתמעת ביקורת על כך, וגם רש"י רואה כאן חטא ורואה במעשה דינה עונש על החטא הזה: "לפי שאחרת נדרך - נענשת ובא לך זאת מבתך" (רש"י על בראשית ל"ה, א). ייתכן שרמז לדבר בדברי הכתוב "והיה בך חטא". העונש ליעקב שאיחר לשלם את נדרו הוא חטא שכם עם דינה, שיעקב סובל ממנו בעקיפין. מרגע שיעקב מזלזל בנדרו - החטא נכנס לתוך ביתו.

ואכן הגמרא (במגילה יז ע"א) מייחסת לעיכובו של יעקב את עונש פירודו מיוסף - יוסף נעדר מביתו עשרים ושתיים שנים, כנגד עשרים ושתיים השנים שיעקב נעדר מביתו. ואולי ניתן למצוא הקבלה מילולית בין "דרש ידרשנו ה' אלהיך מעמך והיה בך חטא" לבין דברי הכתוב על יוסף: "ויען ראובן אתם לאמר הלוא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד ולא שמעתם וגם דמו הנה נדרש" (בראשית מ"ב, כב).

## איסור גנבת נפש

כִּי יִמְצָא אִישׁ גֵּנֶב נֶפֶשׁ מֵאֶחָיו מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִתְעַמָּר בּוֹ וּמָכְרוּ וּמֵת הַגֵּנֶב הַהוּא (דברים כ"ד, ז).

יש לשים לב לביטוי "כי ימצא איש", ולכפילות "מאחיו מבני ישראל". הקישור בין ההלכה המובעת בפסוק ובין מעשה מכירת יוסף מיוחס במדרשים ובפיוטים כבר לאותו קיסר רומאי רשע, שחרץ את דינם של עשרת הרוגי המלכות.<sup>5</sup> הכפילות "מאחיו מבני ישראל" אינה מותירה מקום לדמיון - מבניו של ישראל סבא. גם הביטוי "ימצא איש" מזכיר ביטוי הבא בפרשת המכירה של יוסף "וימצאהו איש והנה תעה בשדה" (בראשית ל"ז, טו), אף כי הכינוי 'האיש' שם אינו מוסב על האחים המוכרים.

התורה אינה מעידה במפורש על עונש מיוחד שנענשו האחים על חטא חמור זה. נזכרת רק העובדה שמצפונם של האחים העיק עליהם בעת שהיו במצרים, והם ראו קשר בין צרותיהם שם ובין מכירת יוסף (בראשית מ"ב, ב, כא-כב). ואף גם זאת, יוסף עצמו מנסה להרגיע את אחיו וטוען: "ואתם חשבתם עלי רעה אלהים חשבה לטובה" (בראשית מ"ד, ה), ואולי יש שיפרשו זאת שבעצם האחים כלל לא חטאו מכיוון שהכול היה מאת הקב"ה (ועיין פירוש אור החיים על אתר, הפוטר אותם אף מדיני שמים).

על רקע זה נראה שמטרת ספר דברים להדגיש שמכירת בן ישראל לעבד היא חטא חמור, והעושה מעשה כזה אחת דתו להמית, "ובערת הרע מקרבך"!

## סיכום

ניסינו לבחון כמה מעשים של אבות האומה שהתורה לא הביעה דעתה עליהם במפורש לטוב או לרע. לפי הצעתנו מבקשת התורה בחלק ההלכתי שלה להביע דעתה עליהם בדרך הרמז וללמד אותנו את הנהגות הנכונות. התורה מתכוונת להוציא מלבם של מי שיקראו את סיפורי האבות ויבקשו לאמץ לעצמם הנהגות המיוחסות לאבות. באה התורה ומלמדת כי במקרים האלה אין הנהגות ראויות לשמש הנהגה כללית לדורות, וייתכן שגם בשעתו נחשבו לחטא.

בבואנו לבחון מצבים בימינו לאור הנהגותיהם של האבות, אסור לנו לקדש באופן עיוור את מעשיהם אף אם הם לא גררו בעקבותיהם תגובה ביקורתית

5. עיין בקובץ בית המדרש, ירושלים 1938, כרך ב, עמ' 64-72; כרך ו, עמ' 19-35. המדרשים מובאים גם באוצר המדרשים, מהד' אייזנשטיין, ניו יורק 1915, עמ' 440-450. הפיוט המפורסם ביותר בנושא הוא "אלה אזכרה", הנאמר בתפילת מוסף של יום הכיפורים.

מפורשת - עד שנבחן את המצב מהאספקטים המופיעים בחלק ההלכתי שבתורה וניווכח שגם שם אין ביקורת סמויה על אותן הנהגות.

עובדה מעניינת היא, שכל הדוגמות ההלכתיות שנדונו במאמר זה הן מספר דברים (תודה לעורכי מגדים שהעירו את תשומת לבי לכך). ייתכן מאוד שאין הדבר מקרי. ספר דברים משמש כ'קו תפר' בין התורה שבכתב ובין התורה שבעל-פה, והוא ספר שנועד 'לתרגם' את כלל התורה לשפה מעשית, הקשורה לחיי יום-יום של היחיד והאומה הדרים בארצם. רוח זו עולה בקנה אחד עם דברינו כאן: התורה דואגת להבהיר באופן ברור ומעשי את אורח החיים הרצוי בעיניה. אם בחומשים האחרים הדגש היה על תיאור האירועים ההיסטוריים כהווייתם, הרי כאן מושם הדגש על הלקח העולה מן האירועים ועל יישומו הנכון בחיי המעשה.

ייתכן שזהו פירוש נוסף לפסוק ההקדמה לנאומי משה: "הואיל משה באר את התורה הזאת" (דברים א', ה). משה מבאר ומתרגם לשפת המעשה את העולה מכלל דברי התורה, כדי שאנשים לא יפיקו מדברים אלה לקחים שאינם רצויים.<sup>6</sup>

6. רעיון נוסף על משמעו של ספר דברים מציע הרב יהודה שביב במאמרו 'משנה תורה - ספר ההזדמנות השנייה', **מגדים** יד, תשנ"א, עמ' 32-38. לדעתו, ספר דברים מבוסס על חטאי העבר, ומנסה להציע פתח של תשובה, דרך של תיקון ושיפור, הזדמנות שנייה. זוהי "תורה השנייה פעם שנייה, תוך התמודדות ולאחר התמודדות עם יצר הרע". גם גישה זו מתאימה לדרך שהצענו. ספר דברים מעלה הדרכות הלכתיות המבוססות על חטאי העבר, והמכוונות את האדם לדרך הנכונה והמתוקנת. ייתכן אפילו לומר, כי אם אמנם קלקלו האבות - על פי מדרגתם - בחטאים הנזכרים בדברינו, הרי שעצם העובדה שהתורה משתמשת במעשיהם כלקח וכהדרכה לדורות הבאים היא בבחינת תשובה ותיקון למעשים האלה, 'ההזדמנות השנייה'.